

KS. ŁUKASZ KRUCKI

POTENCJAŁ ARCHIDIECEZJI POZNAŃSKIEJ
PO ZAKOŃCZENIU KULTURKAMPFU
W ŚWIETLE *BREVIS DESCRIPTIO HISTORICO-GEOGRAPHICA
ECCLESiarUM ARCHIDIOECESIS Gnesnensis ET POSnaniensis*
JANA KORYTKOWSKIEGO Z 1888 R.

THE POTENTIAL OF THE ARCHDIOCESE OF POZNAŃ
AFTER THE END OF KULTURKAMPF
AS DEPICTED IN *BREVIS DESCRIPTIO HISTORICO-GEOGRAPHICA ECCLESiarUM
ARCHIDIOECESIS Gnesnensis ET POSnaniensis*
BY JAN KORYTKOWSKI, COMPOSED IN 1888

A b s t r a c t. *Brevis descriptio historico-geographica ecclesiarum archidioecesis gnesnensis et posnaniensis* by Jan Korytkowski still remains a valuable resource for research in the organization and the estate structure of the oldest Polish dioceses of Gniezno and Poznań at the time when the Kulturkampf came to an end. The value of Korytkowski's work lies in the fact that it is not confined to basic data of the sort available from ecclesiastical schematisms. Instead, the work also presents short histories of each parish and with its church, schools, orphanages and ecclesiastical fraternities. Moreover, it lists villages and towns that territorially belonged to each parish. Thanks to the data in *Brevis descriptio* it can be precisely ascertained that that in 1888, the Archdiocese of Poznań comprised 24 deaneries, 342 parishes, 103 filial churches, 31 altarages, 71 oratories and public chapels, 858 parish schools and 99 hospitals. The Archdiocese gathered 761,939 Catholics. Pastoral and central offices were occupied by 394 priests. The analysis of the data included in the schematism allows our deeper insight into the general conditions on the functioning of the Archdiocese of Poznań. Despite the demise of the Kulturkampf, the diocese suffered from considerable degree of interference of the Prussian government with the matters of the Church when the seat was occupied by Archbishop Julius Dinder. The Prussians wanted to interfere with the processes of educating the ministers, filling the Church offices and governing the Church estate.

Translated by Konrad Klimkowski

Key words: Archdiocese of Poznań, pastoral duties, organization of the Catholic Church, Kulturkampf.

Niepodważalnym faktem jest, iż kulturkampf stanowił zjawisko, któremu w latach 70. i 80. XIX w. pruski establishment poświęcił sporo uwagi¹. Pragnął on bowiem wyrugować wpływ Kościoła nie tylko ze sfery szkolnictwa, lecz także zmarginalizować jego oddziaływanie na życie polityczne, społeczne oraz kulturalne. Zachowane i niejednokrotnie już eksplorowane źródła rękopiśmienne są tego dowodem². Archiwalia te nie pozwalają jednak w pełni uchwycić spustoszenia, którego dokonała „walka kulturalna” zainicjowana przez Otto von Bismarcka i jego ministra Adalberta Falka. Pomocą w tej dziedzinie może być memuarystyka dostarczająca wielu szczegółów, nieuchwytnych w materiałach proveniencji urzędowej, choć i ona ogranicza się zazwyczaj do subiektywnych odczuć uczestników zmagania z etatystycznymi zakusami państwa hohenzollernowego³. Stąd też chcąc poznać potencjał Kościoła w Wielkopolsce po ustaniu ustaw majowych należy odwołać się do innego typu źródła, drukowanego schematyzmu opublikowanego po zakończeniu kulturkampfu. W archidiecezjach gnieźnieńskiej i poznańskiej takowy ukazał się w 1888 r. i wyszedł spod pióra wybitego historyka, ks. Jana Korytkowskiego⁴. Przygotowane po łacinie opracowanie zawiera, w odróżnieniu od zwyczajowych elenchów, nie tylko spis parafii i duchowieństwa, lecz także krótką historię każdej parafii, podaje wykaz miejscowości objętych okręgiem parafialnym wraz z liczbą wiernych, uwzględnia ponadto wiele szczegółów z organizacji i funkcjonowania zunifikowanych archidiecezji, a więc liczbę kaplic, bractw, szkół i szpitali, stając się przez to cennym materiałem do poznania interesującego nas problemu. Źródło to zostało już wykorzystane dla opisanego stanu archidiecezji gnieźnieńskiej po zakończeniu „walki o kulturę”⁵. Omówienia takiego domaga się więc i druga archidiecezja – archidiecezja poznańska, która od 1886 r. znajdowała się pod rządami

---

¹ Z. Zieliński, *Kulturkampf w archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej 1873-1887*, Poznań 2011.

² Tenże, *Źródła rękopiśmienne z archiwów polskich do dziejów kulturkampfu w archidiecezjach gnieźnieńskiej i poznańskiej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (dalej: ABMK) 18(1968), s. 47-64.

³ J. Walski, *Twórczość literacka duchowieństwa polskiego na ziemiach zaboru pruskiego w XIX-XX wieku (1848-1939)*, Lublin 2002, s. 315-317.

⁴ J. Korytkowski, *Brevis descriptio historico-geographica ecclesiarum archidioecesis gnesnensis et posnaniensis*, Gnesnae 1888.

⁵ Ł. Krucki, *Stan archidiecezji gnieźnieńskiej w świetle „Brevis descriptio historico-geographica ecclesiarum archidioecesis gnesnensis et posnaniensis” Jana Korytkowskiego z 1888 r.*, „Roczniki Historii Kościoła” 5(60) 2013, s. 195-218.

Niemca, Juliusza Dindera. Wskazany problem badawczy jest istotny dla poznania dalszych dziejów Kościoła w Wielkopolsce, choć prawie nie dostrzega się go w zainteresowaniu historyków⁶.

1. ARCYBISKUP

Od 1886 r. na stolicach arcybiskupich w Gnieźnie i w Poznaniu zasiadał Niemiec, Juliusz Dinder, o którym autor *Brevis descriptio* podał tylko najważniejsze informacje. Odnoszą się one do daty urodzin hierarchy (9 III 1830 r.), przyjęcia przez niego święceń kapłańskich (8 VI 1856 r.), nominacji na zunifikowane arcybiskupstwa gnieźnieńskie i poznańskie (27 II 1886 r.), konsekracji (30 V 1886 r.), intronizacji (8 VI 1886 r.) i prekonizacji (10 VI 1886 r.). Autor schematyzmu nie opuścił jednak przysługującej Dinderowi tytułatury, która brzmiała: Archiepiscopus Gnesnensis et Posnaniensis, Legatus Natus. Ze względów ideologiczno-politycznych przemilczał jednak godność prymasowską, która przysługiwała arcybiskupowi jako ordynariuszowi gnieźnieńskiemu, podał natomiast stopień naukowy arcybiskupa – Doktor Świętej Teologii⁷.

Jan Korytkowski w swojej pracy nie zapomniał wskazać najbliższego współpracownika ordynariusza, a więc jego kapelana. W 1888 r. był nim czterdziestoletni ks. Wiktor Mojzykiewicz⁸, który powierzoną mu funkcję sprawował od momentu objęcia władzy przez Juliusza Dindera⁹.

2. BISKUP POMOCNICZY

W wypełnianiu zadań duszpasterskich na terenie archidiecezji poznańskiej wspomagał ordynariusza biskup pomocniczy. Od 1887 r. był nim Edward Li-

⁶ Z. Zieliński, *Arcybiskup Juliusz Dinder i zakończenie kulturkampfu w archidiecezjach gnieźnieńskiej i poznańskiej*, w: t e n ż e, *Kościół i naród w niewoli*, Lublin 1995, s. 248.

⁷ K o r y t k o w s k i, *Brevis descriptio...*, s. 19; W. R a c z k o w s k i, *Juliusz Dinder 1886-1890*, w: *Na stolicy prymasowskiej w Gnieźnie i Poznaniu. Szkice o prymasach Polski w okresie niewoli narodowej i w II Rzeczypospolitej*, red. F. Lenort, Poznań 1982, s. 229-242.

⁸ Korytkowski mylnie podaje nazwisko kapelana arcybiskupa jako Mojzykiewicz.

⁹ K o r y t k o w s k i, *Brevis descriptio...*, s. 14.

kowski¹⁰, któremu przypisano stolicę tytularną w Aureliopolis w Lidii¹¹. Podobnie jak w przypadku arcybiskupa, tak i odnośnie do osoby sufragana *Brevis descriptio* zamieszcza najważniejsze dane z jego biografii. W stosownej nocie uwzględniono datę jego narodzin (26 VIII 1836 r.), święceń kapłańskich (21 XII 1861 r.), prekonizacji (17 III 1887 r.) i konsekracji biskupiej (1 V 1887 r.)¹². Należy jednak dodać, iż rozpoczynający swoją posługę biskupią Likowski był regensem (rektorem) seminarium poznańskiego. Stąd też jego osoba została omówiona także w dziale odnoszącym się do funkcjonowania tego zakładu teologicznego. Korytkowski podał tam nieco więcej danych i uwzględnił pozostałe funkcje biskupa: wikariusz *in spiritualibus*, oficjał generalny poznański, kanonik Kapituły Metropolitalnej w Poznaniu.

Edward Likowski, jako doktor teologii, prowadził również wykłady w seminarium (przed jego zamknięciem) z zakresu historii Kościoła i prawa kanonicznego¹³. Był także sędzią i egzaminatorem prosynodalnym¹⁴.

3. KAPITUŁY

Archidiecezja poznańska, jako najstarsza diecezja na ziemiach polskich, w okresie staropolskim posiadała oprócz kapituły katedralnej siedem kapituł kolegiackich w Czarnkowie, Poznaniu (św. Marii Magdaleny, św. Mikołaja, Najświętszej Marii Panny), Szamotułach, Środzie i w Warszawie. Wskutek polityki antykościelnej prowadzonej przez zaborcę pruskiego część z nich została zlikwidowana, inne zaś skazane na „wymarcie”. W drugiej połowie XIX w. funkcjonowały jedynie trzy – Kapituła Metropolitalna w Poznaniu (katedralna) oraz dwie kolegiackie – Marii Magdaleny w Poznaniu i Wniebowzięcia NMP w Środzie¹⁵.

---

¹⁰ Pełną biografię biskupa Edwarda Likowskiego opracował R. R. Kufel. Zob. *Edward Likowski (1836-1915). Sufragan poznański, metropolita gnieźnieński i poznański, Prymas Polski*, Zielona Góra [2010].

¹¹ K o r y t k o w s k i, *Brevis descriptio...*, s. 15.

¹² Tamże, s. 12.

¹³ Tamże, s. 17.

¹⁴ Tamże, s. 16.

¹⁵ A. W e i s s, *Poznańska diecezja*, w: *Encyklopedia Katolicka* (dalej: EK), t. 16, red. E. Gigilewicz, Lublin 2012, kol. 187-189.

3.1. KAPITUŁA METROPOLITALNA

Kapituła Metropolitalna w Poznaniu, która powstała prawdopodobnie wkrótce po erekcji diecezji, zajmowała w ustroju prawnym archidiecezji poznańskiej szczególną pozycję. Uchodziła nie tylko za „współordynariusza diecezji”, ale dzięki prerogatywom wynikającym z prawa powszechnego posiadała uprawnienie do wyboru biskupa, jak i wikariusza kapitulnego na czas wakansu stolicy biskupiej. Bulla *De salute animarum* z 1821 r. utrzymała przywilej elekcji ordynariusza, dokonywany wspólnie z Kapitułą Metropolitalną w Gnieźnie, z tym jednak, że elekt w stosunku do króla pruskiego miał być *persona minus grata*¹⁶.

Podkreślić należy, iż Kapituła Metropolitalna w Poznaniu została na skutek redukcji kapituł w zaborze pruskim bardzo uszczuplona. W 1793 r. liczyła 10 prałatur i 28 kanonii, w 1810 r. obejmowała już tylko 3 prałatury i 12 kanonii, a od 1821 r., a więc momentu wejścia w życie bulli *De salute animarum*, 2 prałatury i 8 kanonii gremialnych, choć dodatkowo ustanowiono 4 kanoników honorowych¹⁷. Powyższy stan został potwierdzony dekretem *Cum toti eramus* z 25 I 1830 r., który określał zakres obowiązków poszczególnych członków tej korporacji kanonicznej¹⁸.

Analizując skład kapituły po zakończeniu kulturkampfu, należy zauważyć, że tylko 2 prałatury zostały obsadzone. Ks. Gustaw Wanjura był od 1887 r. prepozytem, a ks. Kazimierz Dorszewski od 1886 r. dziekanem. Na osiem kanonii, sześć było obsadzonych. Obejmowali je księża: Heliodor Kurowski (pierwsza – od 1870 r.), Witalis Maryański (druga – od 1871 r.), Michał Hieronim Sibilski (trzecia – od 1872 r.), Edward Likowski (czwarta – od 1886 r.), Telesfor Loserez (piąta – od 1886 r.) i Piotr Dombek (szósta – od 1887 r.)¹⁹. Zestawiając poszczególne daty powoływania kanoników na ich kanonie daje się zauważyć pewna prawidłowość. Trzech z nich pochodziło z nominacji arcybiskupa Mieczysława Ledóchowskiego z czasu zanim zaczęły obowiązywać „ustawy majowe”. Pozostali zaś zostali ustanowieni przez arcy-

---

¹⁶ Bulla cyrkumskrypcyjna „*De salute animarum*”, w: *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł*, oprac. O. Beiersdorf, Wrocław 1960, s. 290-291; K. K a r - ł o w s k i, *Z dziejów elekcji kapitulnej arcybiskupów gnieźnieńskich i poznańskich w latach 1821-1925*, Poznań 2002, s. 45.

¹⁷ Bulla cyrkumskrypcyjna..., s. 289.

¹⁸ Dekret *Cum toti eramus*, w: *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł*, oprac. O. Beiersdorf, Wrocław 1960, s. 313.

¹⁹ K o r y t k o w s k i, *Brevis descriptio...*, s. 13.

biskupa Dindera w końcowej fazie „walki kulturalnej”, bądź też zaraz po zakończeniu kulturkampfu. Faktem tym można tłumaczyć stan, że w 1888 r. dwie ostatnie kanonie pozostawały nieobsadzone²⁰.

Ciekawa wydaje się obsada kanonii honorowych. Pierwszą dzierżył ks. Marcin Friske, oficjał walecki i prepozyt sypniewski. Dwie następne zajmowali natomiast duchowni pełniący obowiązki administracyjne i duszpasterskie w archidiecezji gnieźnieńskiej. Byli to księża Hilary Koszutski (dziekan powidzki) i Napoleon Tomaszewski (dziekan zbarski). Fakt ten miał jednak swoje umocowanie prawne w zapisie dekretu *Cum toti eramus*, który stanowił, aby kanoników honorowych dobierać z grona dziekanów obu archidiecezji²¹. Czwarta kanonia wakowała.

3.2. KAPITUŁA ŚW. MARIII MAGDALENY W POZNANIU

Kapituła kolegiacka przy kościele pw. św. Marii Magdaleny podobnie jak kapituła katedralna posiadała średniowieczny rodowód. Została utworzona przez biskupa poznańskiego Andrzeja Żnińskiego w 1470 r. i odtąd stała się jedną z ważniejszych w diecezji, obok katedralnej i kolegiackiej w Warszawie, choć w 1657 r. jej kościół kolegiacki został spalony przez Szwedów. W 1661 r. został on odbudowany i konsekrowany przez biskupa Wojciecha Tolibowskiego²². Wskutek zaborów znacznie obniżył się jednak majątek kolegiacki. W zaistniałej sytuacji biskup Ignacy Raczyński wydał 3 XII 1800 r. nową ordynację, która ograniczała liczbę członków korporacji do proboszcza, dziekana, kustosa i dwóch kanoników. Ponadto zalecił utrzymanie kolegium mansjonarzy, którzy prowadziliby działalność duszpasterską w imieniu całej kapituły. Mimo represyjnej polityki pruskiej stan ten udało się utrzymać i w latach następnych. Jedynym uszczerbkiem było zaniechanie obsady kustodii, co dokonało się w 1831 r.²³ W 1888 r. członkami tejże kapituły byli: ks. Walenty Zienkiewicz (prepozyt od 1865 r.), ks. Ignacy Goczkowski (dziekan od 1887 r.) oraz zajmujący od 1886 r. pierwszą kanonię – ks. Wawrzyniec Kotecki. Niestety druga kanonia po zakończonym kulturkampfie wako-

---

²⁰ Tamże, s. 14.

²¹ Dekret *Cum toti...*, s. 314.

²² K o r y t k o w s k i, *Brevis descriptio...*, s. 22.

²³ J. N o w a c k i, *Dzieje archidiecezji poznańskiej w granicach historycznych i jej ustrój*, t. 2, Poznań 1964, s. 611.

wała²⁴. Jednocześnie przy kolegiacie funkcjonowało kolegium mansjonarzy-wikariuszy. *Brevis descriptio* wymienia ich nazwiska. Byli to księża: Michał Perliński, Walenty Roesler i Wawrzyniec Kotecki. Ponadto przy kolegiacie rezydował ks. Feliks Michalski, dyrektor Konwiktu Lubranieckiego²⁵. Kapituła, choć w osłabionym składzie, przetrwała okres „walki o kulturę” i w okresie rządów arcybiskupa Dindera mogła realizować nałożone na nią obowiązki.

3.3. KAPITUŁA KOLEGIACKA W ŚRODZIE

Również średniowieczną metrykę posiadała trzecia z funkcjonujących na terenie archidiecezji poznańskiej kapituł – kapituła kolegiacka w Środzie. Swoimi korzeniami sięgała ona początków XV w., gdyż w 1428 r. biskup Stanisław Ciołek ostatecznie zatwierdził jej erekcję²⁶. Kapituła składała się z prepozyta, dziekana, kustosa i 7 kanoników²⁷. Stan ten utrzymał się do XVIII w., a potwierdza to wizytacja z 1779 r. Pod panowaniem pruskim nastąpiły jednak stopniowe obostrzenia wymierzone w jej istnienie. W 1799 r. było już tylko 3 prałatów i 4 kanoników, w 1810 r. – 3 prałatów i 1 komendarz kanonikatu²⁸. W 1829 r. kapituła liczyła już tylko 2 kanoników. 22 VII 1830 r. został instalowany ostatni jej prepozyt, ks. Marceli Weychan. Piastował on wskazany urząd do swojej śmierci, tj. do 1890 r. Tego więc duchownego wymienił w *Brevis descriptio* Korytkowski omawiając prepozyturę średzką. W 1888 r. liczył on 92 lata i był najstarszym kapłanem archidiecezji poznańskiej²⁹.

Należy uwypuklić fakt, iż arcybiskupi gnieźnieńscy i poznańscy starali się w miarę możliwości utrzymać kolegiatę choćby w rachitycznej postaci. Przykładem takiej działalności może być postawa Leona Przyłuskiego, który w 1861 r. przejął obowiązki duszpasterskie całej kapituły na osobę jej prepozyta, ustanawiając jednocześnie kolegium 3 wikariuszy, którzy mieli

²⁴ K o r y t k o w s k i, *Brevis descriptio...*, s. 23.

²⁵ Tamże.

²⁶ N o w a c k i, *Dzieje archidiecezji...*, s. 605.

²⁷ K o r y t k o w s k i, *Brevis descriptio...*, s. 237.

²⁸ B. K u m o r, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918)*, Kraków 1980, s. 338.

²⁹ K o r y t k o w s k i, *Brevis descriptio...*, s. 237.

wspierać proboszcza w ich wypełnianiu³⁰. W 1888 r., z powodu braków osobowych, przy kolegiacie rezydowało dwóch kapłanów: Wojciech Stanisław Andersz i Aleksander Raczkowski³¹. Trzeci – Jan Wesołowski – został ustanowiony wikariuszem przy kościele filialnym w Murzynowie. Szczupły zasób personalny, jak i wiek prepozyta nie wpływały pozytywnie na aktywność średzkiego ośrodka kolegiackiego, tym bardziej, iż istniejąca przy nim parafia liczyła ponad 7700 wiernych³².

4. INSTYTUCJE DIECEZJALNE

Wsparciem dla arcybiskupa w wypełnianiu zadań administracyjnych i sądowych był Konsystorz Generalny Poznański, który powstał z połączenia dawnego oficjalatu i wikariatu generalnego. Stąd też pełnił on funkcję sądu biskupiego, który od 1830 r. mieścił się w otrzymanej od kapituły kurii kanonickiej nr 2³³. Prace konsystorza zostały jednak zawieszono na skutek ustaw kulturkampfu w 1874 r. Regularną działalność mógł on wznowić dopiero po 12 latach, w 1886 r. Wówczas jego wikariuszem generalnym został ks. Edward Likowski. Za rządów arcybiskupa Dindera skompletowano także odpowiedni skład personalny poszczególnych dykasterii. I tak w 1888 r. urząd sędziów piastowali księża: Kazimierz Dorszewski (pierwszy), Heliodor Kurowski (drugi), Telesfor Loserez (trzeci) i Piotr Dombek (czwarty). Ase-sorami ustanowiono księży Felicjana Michalskiego³⁴ i Wawrzyńca Koteckiego. Obowiązki obrońcy węzła małżeńskiego powierzono ks. Kazimierzowi Szołdrskiemu. Syndykiem i justycjariuszem był ks. Jan Wyczyński. Funkcję dyrektora kancelarii i jej registratora pełnił ks. Konrad Kępiński, skarbnika – dr Bolesław Kłosowski, kasjera – Kalikst Ruciński³⁵, asystenta registratora – Bronisław Koltermann. Dodatkowo w konsystorzu zostali zatrudnieni: ks. Maksymilian Łabędzki (emerytowany registrator), ks. Wincenty Dutkiewicz

---

³⁰ N o w a c k i, *Dzieje archidiecezji...*, s. 606-607.

³¹ K o r y t k o w s k i, *Brevis descriptio...*, s. 237.

³² Tamże, s. 238.

³³ N o w a c k i, *Dzieje archidiecezji...*, s. 205.

³⁴ Autor *Brevis descriptio* zamiast podać przy nazwisku ks. Michalskiego imię Felicjan, uwzględnił imię Feliks.

³⁵ Korytkowski podaje, iż ks. Ruciński nosił imiona Józef Kalikst, a w rzeczywistości miał on tylko jedno imię – Kalikst.

(ekspedytor i I kancelista), ks. Stanisław Trąpczyński (II kancelista), Stanisław Stałowski (III kancelista), Józef Bartosiewicz (IV kancelista) oraz Kacper Jachocki (goniec). Łącznie w Konsystorzu Generalnym Poznańskim pracowało więc 19 osób³⁶.

Poza urzędnikami zatrudnionymi w konsystorzu ważną rolę spełniali sędziowie prosynodalni. Do ich zadań należało wspieranie oficjała w sprawach sądowych. *Brevis descriptio* wymienia 12 kapłanów piastujących tę funkcję. Byli to: Edward Likowski – biskup pomocniczy poznański, Kazimierz Doraszewski – prałat i dziekan Kapituły Metropolitalnej, Heliodor Kurowski – kanonik Kapituły Metropolitalnej, Telesfor Loserez – kanonik Kapituły Metropolitalnej, Piotr Dombek – kanonik Kapituły Metropolitalnej, Marcin Friske – oficjał walecki, Jan Hebdanowski – dziekan lwówecki, Augustyn Wiesner – dziekan leszczyński, Jan Rospędek – prepozyt w Poniecu, Józef Pędziński – prepozyt parafii św. Marcina w Poznaniu, Aleksander Dziedziński – prepozyt w Krobi, Władysław Woliński – prepozyt parafii św. Wojciecha w Poznaniu³⁷.

Inną ważną grupę funkcyjną w strukturze administracyjnej archidiecezji poznańskiej stanowili egzaminatorzy prosynodalni. Zajmowali się oni egzaminowaniem kandydatów na proboszczów oraz uczestniczyli w procesach administracyjnych. Gremium to składało się z 12 duchownych. Pięciu z nich było również sędziami prosynodalnymi: Edward Likowski, Telesfor Loserez, Marcin Friske, Aleksander Dziedziński, Józef Pędziński. Pozostała siódemka rekrutowała się z: Karola Wojczyńskiego – prepozyta w Strzelnie, Jana Lewickiego – preozyta parafii św. Jana Jerozolimskiego w Poznaniu, Kazimierza Szołdrskiego – penitencjarza archikatedralnego, Franciszka Speersa – emerytowanego dyrektora seminarium pedagogicznego, Feliksa Michalskiego – dyrektora Konwiktu Lubrańskiego, Władysława Jaskulskiego – prepozyta w Dolsku i Stanisława Kubowicza – kuratusa w Czerminie³⁸.

Odrębną grupę stanowili wreszcie cenzorzy ksiąg teologicznych. Kolegium to w 1888 r. obejmowało 7 kapłanów. Czterech z nich zasiadało w gremiach sędziów bądź egzaminatorów prosynodalnych. Byli to: Karol Wojczyński, Aleksander Dziedziński, Jan Lewicki, Władysław Woliński, a pozostali – Ju-

---

³⁶ Tamże, s. 15.

³⁷ Tamże, s. 16.

³⁸ Tamże.

liusz Roehr, Karol Kessler, Augustyn Jaskulski, to w kolejności: prepozyt ze Zbąszynia, dziekan poznański i kuratus z Biezdowa³⁹.

5. SEMINARIUM DUCHOWNE

Seminarium poznańskie, które szczyliło się szesnastowieczną metryką na skutek kulturkampfu zostało zamknięte 23 VIII 1873 r. Powyższą decyzję władze pruskie umotywowaly faktem, iż przełożeni seminaryjni notorycznie łamali tzw. ustawy majowe, zwłaszcza ustawę z 11 V 1873 r.⁴⁰ W zaistniałej sytuacji alumnów przygotowujących się do kapłaństwa władza duchowna zaczęła wysyłać na studia zagraniczne do: Münster, Würzburga, Pragi i Rzymu⁴¹. W 1888 r. były to już tylko dwa ośrodki. W Münster do kapłaństwa przygotowywało się 34 alumnów: Władysław Adamczewski, Jan Bronisz, Jan Eckert, Apolinary Fyrst, Bronisław Grygrowicz, Franciszek Hechmann, Edmund Holthoff, Julian Janicki, Franciszek Krieger, Stefan Krzyżański, Jan Kuroch, Michał Łukowski, Waclaw Marchwicki, Mieczysław Merdas, Wincenty Mierzejewski, Wincenty Mierzyński, Józef Pałkowski, Tadeusz Piechoczek, Jan Potrykowski, Julian Rejewski, Michał Rólski, Edmund Spsychalski, Kazimierz Spsychalski, Walenty Stryjakowski, Adam Świdziński, Józef Szczepkowski, Stefan Szuster, Herman Volkmar, Feliks Walczak, Stanisław Winke, Michał Wituski, Jan Wlazło, Antoni Wnętkowski i Jan Zwichert. Drugim miejscem formacyjnym był Würzburg, w którym kształciło się 19 kleryków: Jan Beisert, Władysław Czarnecki, Stanisław Gibasiewicz, Józef Gładysz, Stanisław Gładysz, Michał Jaroszyński, Stanisław Kopernik, Hieronim Kujawski, Stefan Łowiński, Wojciech Manthey, Jan Piotrowicz, Klemens Prandke, Paweł Reinke, Ludwik Robowski, Lucjan Skrzydlewski, Andrzej Staniszewski, Antoni Stychel, Antoni Wiśniewski oraz Antoni Zarzycki⁴². Łącznie było to 54 aspirujących do stanu kapłańskiego, rekrutujących się z różnych roczników.

W instytucji pozbawionej alumnów pojawiły się i inne wakaty, o których wspomina autor *Brevis descriptio*. Nieobsadzone pozostawały funkcje prowizorów i deputatów przysługujące zwyczajowo wyznaczonym przez arcybis-

³⁹ Tamże, s. 16-17.

⁴⁰ Z i e l i ń s k i, *Archidiecezja gnieźnieńska...*, s. 67.

⁴¹ K o r y t k o w s k i, *Brevis descriptio...*, s. 17.

⁴² Tamże, s. 287.

kupa członkom Kapituły Metropolitalnej w Poznaniu oraz przedstawicielom duchowieństwa poznańskiego. Wakowały ponadto katedry profesorskie oraz poszczególne stanowiska wychowawcze, choć nominalnie wymieniony został rektor seminarium, a zarazem biskup pomocniczy poznański – Edward Likowski⁴³. Sytuacja zmieniła się w początkach 1888 r., gdy zapowiedziano arcybiskupowi, że seminarium wznowi swoją działalność, lecz fakt ten nastąpił już po wydaniu *Brevis descriptio*, a przez to nie został uchwycony przez Jana Korytkowskiego⁴⁴.

6. PODZIAŁ ADMINISTRACYJNY ARCHIDIECEZJI

Terytorium archidiecezji poznańskiej od 1821 r., a więc od czasu wydania przez papieża Piusa VII bulli cyrkumskrypcyjnej *De salute animarum*, uległo istotnym przeobrażeniom w porównaniu z okresem przedrozbiorowym. Najstarsze polskie biskupstwo na skutek rozbiorów bezpowrotnie utraciło archidiakoniat warszawski, który znalazł się w granicach Królestwa Polskiego. Ponadto w 1818 r. odcięto od niego na rzecz diecezji kujawsko-kaliskiej część dekanatu pyzderskiego (parafie Ciążeń, Pyzdry i Samarzewo). Rekompensatą za to było przyłączenie dekanatów kępińskiego i ostrzeszowskiego oraz 4 parafii: Konradowo, Siedlnica, Wygnańczyce, Zamysłów, które zlokalizowane były w okolicach Wschowy⁴⁵. Ogólnie rzecz ujmując, należy podkreślić, że końcowy bilans tych rozgraniczeń był dla archidiecezji poznańskiej niekorzystny. Choć zachowała jednolitość terytorialną, w przeciwieństwie do sąsiedniej archidiecezji gnieźnieńskiej, która na skutek cyrkumskrypcji politycznej została rozczłonkowana⁴⁶, to jednak represje pruskie (z ustawami kulturkampfu na czele) utrudniały zarząd archidiecezją, jak i prowadzenie w niej duszpasterstwa.

---

⁴³ Tamże, s. 17.

⁴⁴ N o w a c k i, *Dzieje archidiecezji...*, s. 716.

⁴⁵ B. K u m o r, *Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939)*, ABMK 20(1970), s. 361.

⁴⁶ Ł. K r u c k i, *Archidiecezja gnieźnieńska i jej granice w dokumentach Stolicy Apostolskiej (od wieku XIX do początku XXI)*, „Kościół w Polsce. Dzieje i Kultura” 12(2013), s. 95-96.

Tabela 1. Organizacja archidiecezji poznańskiej w 1888 r.

Dekanat	Dziekan	Parafie	Liczba parafii	Liczba kapłanów	Kościóły filialne	Altarie	Oratoria lub kaplice publiczne	Szkoły parafialne	Szpitala parafialne	Katolicy
Poznań	Karol Kessler	Poznań – pw. śś. Piotra i Pawła (katedra), Poznań – pw. św. Marii Magdaleny, Poznań – pw. św. Wojciecha, Poznań – pw. św. Marcina, Poznań – pw. św. Jana Jezuitów, Miasteczko, Głuszyna	7	40 ^a	7	-	4	12	1	55101
Borek	Amand Różański	Borek, Cerekwica, Chwałkowo, Góra, Jaraczewo, Jeżewo, Mchy, Noskowo, Parntenka, Potarzyca, Rusko	11	13	1	-	-	17	2	17223
Buk	Wawrzyniec Chybiński	Buk, Ceraadz, Komorniki, Konarzewo, Lutosowo, Łódź, Modrze, Mosina, Niepruszewo, Skórzewo, Słupia, Stęszewo, Tarnowa, Tomice, Wiry	15	16	1	-	1	39	3	38517
Czarnków	Maksymilian Szaal	Biała, Budzyń, Chodzież, Czarnków, Lubasz, Margonin, Piła, Piłka, Rosko, Trzcianka, Ujście, Wieleń	12	15	4	2	2	52	6	40969
Grodzisk	Marcin Chwaliszewski	Bukowiec, Dakowy Mokre, Gnin, Gościeszyn, Granowo, Grodzisk, Kamieniec, Kębłowo, Konojad, Kopanica, Łęki Wielkie, Michorzewo, Obrą, Opalenica, Parzęczewo, Prochy, Ptaszkowo, Rakoniewice, Ruchocice, Siedlec, Tucharza, Wielichowo, Wolsztyn, Ziętęcin	24	28	5	4	5	57	7	49472

Jutrosin	Herman Józef Riedel	Dubin, Golejewko, Jutrosin, Koleczkowice, Konary, Miejska Górka, Niepart, Pakosław, Pępowo, Skoraszewiec, Słupia, Smolice, Sobiałkowo, Szkaradowo	14	16	1	-	2	28	5	28077
Kępno	Jan Nepomucen Pagowski	Baranów, Donaborów, Doruchów, Kępno, Myjomyce, Olszowoo, Opatów, Siemianice, Słupia, Trzcinica, Wyszczanów	11	11	2	3	5	33	2	25525
Kostrzyn	Jan Dambek	Czerlejno, Giecz, Grodziszczko, Gułtowy, Iwino, Kleszczewo, Kostrzyn, Nekla, Opatówko, Siedlec, Siekierki, Swarzędz, Targowa Górka, Uzarzewo	14	11	-	1	-	22	4	16797
Kościan	Józef Kucharzewicz	Białcz, Błociszewo, Chorynia, Czacz, Czempin, Głuchowo, Gołubin, Grażyna, Hówiec, Kościan, Oborzyska, Rąbin, Wilkowo Polskie, Wontęść, Wyskoć	15	16	3	1	4	35	4	32347
Koźmin	Józef Ołyński	Benice, Borzęciczki, Dobrzyca, Janków Zalesny, Koźmin, Lutogniew, Mokronos, Odolanów, Ostrowo, Pogorzela, Pogrzebów, Raszków, Rozdrażew, Starogród, Wałków, Wielowieś, Wysocko	17	20	1	4	4	68	11	56585
Krobia	Ludwik Drwęski	Golaszyn, Krobia, Łaszczyn, Oporowo, Pawłowice, Poniec, Rawicz, Rydzyna, Saronowa, Zakrzewo, Żytowiecko	11	17	2	5	5	23	8	25445

Leszno	Augustyn Wiesner	Bukowiec, Długie Stare, Dłużyna, Golańnice, Krzycko Małe, Leszno, Święciechowa, Wilkowo Niemieckie, Włoszakowice, Zbarzewo	10	10	2	3	1	18	2	14827
Lwówek	Jan Hebanowski	Bierdowo, Brody, Bytyni, Chrzypsko, Duszniki, Kamionna, Kwicz, Lewice, Lubosz, Lutom, Lwówek, Międzychód, Ostroróg, Otorowo, Pniewy, Psarskie i Zajęczkowo, Sieraków, Wierzbno, Wilczna, Wytomyśl, Wronki	21	23	3	5	4	65	7	53201
Miłosław	Juliusz Kulesza	Bardo, Biechowo, Bieganowo, Czeszewo, Gozdowo, Grabowo, Kaczanowo, Kołaczkowo, Miłosław, Sokolniki, Winnagóra, Wszembórz, Zieloniec	13	9	3	-	-	19	2	14690
Nowe Miasto	Franciszek Salezy Sadowski	Brzostów, Cielcza, Dębno, Gogolew, Golenia, Jarocin, Kolniczki, Lutynia, Mieszków, Nowe Miasto, Pogorzelica, Radlin, Siedlemin, Sławoszew, Wilkowyja, Witaszyce, Włosztejewki, Książ, Żerków	19	16	2	1	2	35	5	29899
Oborniki	Ludwik Ziętkiewicz	Boruszyn, Cerekwica, Chojnica, Kazmierz, Kiekrz, Ludomy, Łukowo, Objezierze, Oborniki, Obrzycko, Połajewo, Radzim, Różnowo, Ryczywół, Słopanowo, Sobota, Szamotuły, Żydowo	18	16	1	-	4	42	5	36351
Ostrzeszów	Seweryn Nawrocki	Bukownica, Chlewo, Grabów, Kobyla Góra, Kochłowy, Kotłów, Mikorzyn, Mikostat, Ostrzeszów, Parzynów, Przedborów, Rogaszyce	12	12	5	-	5	35	1	26983

Rogoźno	Tomasz Kłoniccki	Białężyn, Długa Goślina, Kicin, Lechlin, Murowana Goślina, Owińska, Parkowo, Potulice, Prusce, Rogoźno, Skoki, Wierzenia	12	12	4	-	1	24	2	19795
Śmigiel	Roman Leszczyński	Bronikowo, Bucz, Czerwonawieś, Drzeczkowo, Goniembiec, Górka Duchowna, Kąkolewo, Morkowo, Osieczna, Przemęt, Radomicko, Śmigiel, Stare Bojanowo	13	11	1	1	5	22	3	20808
Śrem	Jakub Krygier	Brodnica, Dalewo, Dolsk, Domachowo, Gostyń, Kunowo, Krzywiń, Lubin, Mórka, Śrem, Stary Gostyń, Strzelce, Świerczyna, Wieszczyzyn, Żabno	16	20	3	-	9	61	6	48445
Środa	Bolesław Antoniewicz	Bnin, Kórnik, Koszty, Krerowo, Mączniki, Mądre, Nietrzanów, Rogalinek, Śnieciska, Sołec, Splawie, Środa, Tulce, Zanitemyśl	14	17	2	-	1	41	5	33356
Walcz	Marcin Friske	Czaplinek, Człopa, Jastrów, Lubianka, Marcinków, Melentyn, Nakielno, Róża, Skrzetusz, Sypniewo, Tuczekno, Walcz	12	15	28	1	2	38	2	23496
Wschowa	Stanisław Nietzig (wicedziekan)	Bremno, Ciosaniec, Dębowa Łęka, Kaszczorz, Kursdorf, Lgin, Łysiny, Ossowasień, Śmieszków, Świdnica, Wschowa	11	9	6	-	-	18	3	15782

Zbąszyń	Juliusz Roehr	Babimost, Bledzew, Brójce, Chociszew, Dąbrówka, Fafalda, Goraj, Kalawa, Kossieczyn, Koźminek, Międzyrzecz, Nowe Kramsko, Przytoczna, Pszczew, Rokitno, Skwierzyna, Stary Dwór, Trzciel, Trzebiszew, Zbąszyń	20	23	16	-	5	54	3	38248
Razem			342	396	103	31	71	858	99	761939

^a Liczba uwzględnia zarówno 23 duszpasterzy, jak i księży zatrudnionych w urzędach centralnych.

W 1888 r. teren archidiecezji poznańskiej podzielony był na 24 dekanaty: poznański, borecki, bukowski, czarnkowski, grodziski, jutrosiński, kępiński, kostrzyński, kościański, koźmiński, krobski, leszczyński, lwówecki, miłosławski, nowomiejski, obornicki, ostrzeszowski, rogoziński, śmigielski, śremski, średzki, wałecki, wschowski i zbąszyński. Dekanaty te obejmowały łącznie 342 parafie (zob. tabela 1)⁴⁷.

Analizując tabelę 1, opracowaną na podstawie *Brevis descriptio*, można stwierdzić, że największym dekanatem pod względem zamieszkującej go ludności wyznania rzymskokatolickiego był dekanat koźmiński. Liczył 56585 wiernych. Na drugim miejscu uplasował się dekanat poznański z liczbą ponad 55000 wiernych. Trzecim w kolejności był dekanat lwówecki, który zamieszkiwało 53201 wiernych. Najmniejszymi natomiast, nie tylko w badanym okresie, były dekanaty: miłosławski (14690 katolików), leszczyński (14827 katolików) i wschowski (15782 katolików). Gdy uwzględni się liczbę parafii w poszczególnych dekanatach, to również można dostrzec istotne dysproporcje. Największą ich liczbą mogły się poszczycić dekanaty: grodziski (24), lwówecki (21) oraz liczące po 20 parafii dekanaty koźmiński i śremski. Najmniejszymi były natomiast dekanaty: poznański (liczący 7 parafii), leszczyński (obejmujący 10 parafii) oraz skupiające po 11 parafii dekanaty: borecki, kępiński, krobski i wschowski. Uśredniając, można powiedzieć, że przeciętny dekanat w archidiecezji poznańskiej po zakończeniu kulturkampfu tworzyło 14 parafii z 31747 wiernymi.

Jak to już wskazano wyżej, sieć parafialna archidiecezji poznańskiej liczyła 342 parafie. Podkreślić należy, iż były one bardzo zróżnicowane, zwłaszcza pod względem wielkości. Na podstawie *Brevis descriptio* można powiedzieć, że w 1888 r. największymi parafiami były: Poznań – pw. św. Marcina (20314 wiernych), Poznań – pw. św. Wojciecha (12000 wiernych) i Ostrów (10720 wiernych). Do najmniejszych natomiast zaliczyć należy: Miasteczko (129 wiernych), Czaplinek (150 wiernych) i Zielęcín (255 wiernych).

---

⁴⁷ Należy zaznaczyć, iż w 1873 r., a więc w momencie rozpoczęcia „walki kulturalnej”, archidiecezja poznańska podzielona była na 23 dekanaty i 343 parafie. Zob. *Directorium officii Divini [...] pro anno 1873*, Gnesnae [b.r.w.], s. 55.

Tabela 2. Wielkość parafii w archidiecezji poznańskiej

Dekanat	Poznań	Borek	Buk	Czarnków	Grodzisk	Jutrosin	Kępno	Kostrzyn	Kościan	Kozmin	Krobia	Leszno	Lwówek	Miłosław	Nowe Miasto	Oborniki	Ostrzeszów	Rogoźno	Śmigiel	Śrem	Środa	Wąlec	Wschowa	Zbąszyn	Razem:	%
do 500	1	-	-	-	2	1	-	-	1	-	-	-	1	2	2	2	3	-	2	1	1	2	3	3	27	7,9
501-1000	-	3	1	-	2	1	1	7	3	2	3	4	2	4	5	4	-	1	6	-	-	-	2	4	55	16,1
1001-2000	-	5	3	4	9	5	3	6	5	3	3	3	7	5	5	3	4	8	2	6	6	4	4	6	109	31,9
2001-3000	1	2	7	3	5	5	5	1	2	6	2	2	5	2	6	6	3	2	1	3	4	3	-	4	80	23,4
3001-4000	1	1	3	1	4	-	2	-	2	-	1	1	3	-	-	2	-	-	-	1	1	3	2	1	29	8,5
4001-5000	-	-	-	1	1	2	-	-	1	4	1	-	2	-	1	-	-	1	1	3	1	-	-	-	19	5,5
powyżej 5001	4	-	1	3	1	-	-	-	1	2	1	-	1	-	-	1	2	-	1	2	1	-	-	2	23	6,7
Razem:	7	11	15	12	24	14	11	14	15	17	11	10	21	13	19	18	12	12	13	16	14	12	11	20	342	100

Dokonując pełniejszej analizy struktury parafialnej, w oparciu o tabelę 2, należy stwierdzić, iż w archidiecezji poznańskiej dominowały parafie liczące od 1001 do 2000 wiernych. Było ich łącznie 109, a więc 31,9%. Na drugim miejscu uplasowało się 80 parafii między 2001 a 3000 wiernych. Ich odsetek stanowił 23,4%. 55 parafii liczących między 501 a 1000 wiernych stanowiło 16,1% ich ogółu, a 29 obejmujących od 3001 do 4000 katolików – 8,5%. Nieco mniej, gdyż 27, było parafii najmniejszych (do 500 wiernych). 23 parafie (6,7%) tworzyły wspólnoty największe, które przekraczały liczbę 5000 wiernych. Najmniejszą grupą, liczącą 19 parafii, były wspólnoty między 4001 a 5000 wiernych (6,7%). Trzeba w tym miejscu dodać, że na 342 parafie 310 było wspólnotami samodzielnymi. Pozostałe 32, jako że były ośrodkami niewielkimi, pozostawały pod kuratelą rządców innych parafii, zazwyczaj sąsiednich. Praktyka łączenia parafii, choć konieczna z powodu braków personalnych, negatywnie odbijała się na prowadzonym w nich duszpasterstwie⁴⁸.

Wykorzystując adnotacje historyczno-ustrojowe poczynione przez Korytkowskiego dla każdej parafii możemy określić ich miejski lub wiejski charakter. W świetle tych informacji do archidiecezji poznańskiej w 1888 r. przynależało 90 miast. Były to: Babimost, Baranów, Bledzew, Bnin, Borek, Brójce, Budzyń, Buk, Chodzież, Czaplunek, Czarnków, Czempin, Dobrzyca, Dolsk, Dubin, Gostyń, Grabów, Grodzisk, Jaraczewo, Jarocin, Jastrów, Jutrosin, Kamionna, Kęłowo, Kępno, Kobyla Góra, Kopanica, Kostrzyn, Kościan, Koźmin, Kórnik, Krobia, Krzywiń, Książ, Leszno, Lwówek, Margonin, Międzychód, Międzyrzecz, Mikstat, Miłosław, Mosina, Murowana Goślina, Nekla, Nowe Miasto, Oborniki, Obrzycko, Odolanów, Opalenica, Osieczna, Ostroróg, Ostrów, Ostrzeszów, Piła, Pniewy, Pogorzela, Poniec, Poznań, Pszczew, Rakoniewice, Raszków, Rawicz, Rogoźno, Rydzyna, Sarnowa, Sieraków, Skoki, Skwierzyna, Stęszewo, Swarzędz, Szamotuły, Śmigiel, Śrem, Środa, Świdnica, Święciechowa, Trzcianka, Trzciel, Tuczno, Ujście, Wałcz, Wieleń, Wielichowo, Wolsztyn, Wronki, Wschowa, Wytomyśl, Zaniemyśl, Zbąszyń i Żerków⁴⁹. Wielkość tych miast, jak i znaczenie polityczno-społeczne, gospodarcze i kulturalne były jednak zróżnicowane. Obok najwięk-

⁴⁸ Na procesie łączenia parafii zaważył również fakt, iż w okresie kulturkampfu 52 parafie pozostawały bez opieki duszpasterskiej. Zob. Z i e l i ń s k i, *Kulturkampf w archidiecezji...*, s. 187-189.

⁴⁹ J. Korytkowski wymieniając miasta przynależne do archidiecezji poznańskiej nie uwzględnił faktu, iż Kamionna utraciła prawa miejskie w 1874 r. a Kęłowo w 1880 r. Zob. *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 2, red. M. Siuchniński, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 234 i 236.

szych i najprężniejszych: Poznania, Ostrowa, Środy i Szamotuł, wiele było takich, które niewiele różniły się od wsi, przez co traciły sukcesywnie posiadane przez siebie prawa miejskie. Proces ten, zapoczątkowany w okresie niewoli narodowej, dopełnił się w Polsce odrodzonej, zwłaszcza w latach 1932-1938⁵⁰.

7. KOŚCIOŁY, KAPLICE, ALTARIE

Każda parafia archidiecezji poznańskiej posiadała swoją świątynię. I choć w większości były to budynki murowane, to jednak trudno precyzyjnie określić ich liczbę. *Brevis descriptio* nie zawsze dokonuje rozróżnienia rodzaju materiału, z którego wznoszono poszczególne świątynie. Zawsze jednak uwzględnia ich wezwanie, a przez to stanowi ważny przyczynek do poznania historii kultu w najstarszej polskiej diecezji. Wezwania świątyniom nadawano bowiem w momencie fundacji parafii, stąd też były one odzwierciedleniem przywiązań do ulubionych wówczas świętych oraz wyrazem kultu do poszczególnych Osób Boskich, jak i Matki Boskiej.

W 1888 r. na 342 kościoły parafialne⁵¹ w archidiecezji poznańskiej 27 nosiło wezwania odnoszące się do Osób i Tajemnic Boskich. Były to tytuły: Imienia Jezus (1), Podwyższenia Krzyża Świętego (5), Znalezienia Krzyża Świętego (2) oraz najliczniejsze w tej grupie wezwanie – Trójcy Świętej (15). Zastanawiający jest brak wezwań Przemienienia Pańskiego i Ducha Świętego, bardzo popularnych w innych diecezjach. Patrocinia te pojawiają się jednak w tytulaturze kościołów sukursalnych, kaplic i oratoriów.

Drugą kategorię wezwań stanowiły dedykacje poświęcone Najświętszej Maryi Pannie. Wśród nich znalazły się więc kościoły wzniesione ku czci jej osoby: Najświętszej Maryi Panny (3), Matki Bożej Śnieżnej (1), Matki Bożej Boleściwej (2), Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel (1), jak i odnoszące się do poszczególnych tajemnic z jej życia: Narodzenia Najświętszej Maryi Panny (13), Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny (5), Oczyszczenia Najświętszej Maryi Panny (1), Pocieszenia Najświętszej Maryi Panny (1), Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny (24), Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny (2).

---

⁵⁰ Tamże, t. 1, s. 147.

⁵¹ Przed rozpoczęciem kulturkampfu w archidiecezji poznańskiej były 363 parafie. Zob. *Directorium 1873...*, s. 55.

Najliczniejszą grupę stanowiły patrocinia odnoszące się do wiary w świętych obcowanie. Szczególną estymą cieszyli się: śś. Filip i Jakub (2), śś. Piotr i Paweł (8), śś. Szymon i Juda Tadeusz (2), św. Andrzej Apostoł (12), św. Antoni z Padwy (1), św. Barbara (3), św. Bartłomiej (5), św. Fabian i św. Sebastian (1), św. Florian (3), św. Florian i św. Mikołaj (1), św. Franciszek (1), św. Idzi (5), św. Jadwiga (12), św. Jadwiga i św. Jakub (1), św. Jakub (12), św. Jan Chrzyciel (11), św. Jan Ewangelista (2), św. Jan Jerozolimski (1), św. Jan Nepomucen (1), św. Józef (2), św. Katarzyna (17), św. Kazimierz (1), św. Klemens (2), św. Łukasz (1), św. Małgorzata (3), św. Marcin (21), św. Maria Magdalena (7), św. Mateusz (1), św. Michał Archanioł (24), św. Mikołaj (33), św. Roch (2), św. Stanisław (11), św. Tekla (1), św. Tymoteusz (1), św. Urszula (1), św. Walenty (1), św. Wawrzyniec (13), św. Wincenty i św. Marcin (1), św. Wit (1), św. Wojciech (11), św. Wojciech i św. Jadwiga (1), św. Zofia (1). Dwa kościoły poświęcono ścięciu św. Jana Chrzyciela a siedemnaście wezwaniu Wszystkich Świętych. Szczególną grupę stanowiły wezwania zestawiające osobę Najświętszej Maryi Panny ze świętymi – św. Walentym (1), św. Wawrzyńcem (1) i św. Michałem Archaniołem (1). Złączono również wezwanie Świętego Krzyża ze św. Mikołaja (1). Ponadto dwa kościoły integrowały w swojej tytulaturze wezwanie Wszystkich Świętych i św. Jadwigi (1) oraz Wszystkich Świętych i św. Marcina (1). Łączenie wezwań było efektem tworzenia nowych fundacji i budowy kolejnych świątyń w tym samym miejscu.

Nie można pominąć faktu, że obok kościołów parafialnych w duszpasterstwie wykorzystywane były 103 kościoły filialne oraz 71 oratoria lub kaplice publiczne (zob. tabela 1)⁵². Największa ich liczba zlokalizowana była w znacznie większych i rozleglejszych ośrodkach parafialnych. Spoglądając na ich topografię można stwierdzić, iż w tej dziedzinie przodował dekanat walecki, który licząc 12 parafii posiadał aż 28 kościołów filialnych. Znacznie mniej miał ich dekanat zbąszyński, plasujący się w tej dziedzinie na 2 miejscu, gdyż na 20 parafii przypadało 16 tego typu obiektów. Na trzecim miejscu pod tym względem klasyfikował się dekanat poznański z 7 kościołami filialnymi (na 7 parafii). Nie można jednak nie powiedzieć, że w dekanacie kostrzyńskim nie było ani jednej kaplicy filialnej, a dekanaty borecki, bukowski, jutrosiński, koźmiński, obornicki i śmigielski posiadały tylko po jednej kaplicy, a to nie wpływało korzystnie na podejmowane akcje duszpasterskie.

⁵² W 1873 r. na terenie archidiecezji poznańskiej rozmieszczonych było 80 kościołów filialnych, 62 kaplice i oratoria. Zob. *Directorium 1873...*, s. 55.

Łatwiej było bowiem dotrzeć kapłanowi do konkretnego punktu duszpasterskiego, aniżeli większej liczbie wiernych przedostać się do odległego nieraz o kilka czy kilkanaście kilometrów kościoła parafialnego.

Także rozlokowanie oratorów i kaplic publicznych było zróżnicowane (zob. tabela 1). Najliczniej występowały one w dekanatach śremskim (9), grodziskim (5), kępińskim (5), krobskim (5), ostrzeszowskim (5), śmigielskim (5) i zbąszyńskim (5), pod względem liczby wiernych nie zaliczanych do największych. Najuboższe w tej materii okazały się dekanaty borecki, kostrzyński, miłosławski i wschowski, gdyż w ogóle nie posiadały ani oratorów, ani kaplic publicznych (zob. tabela 1).

Obok kościołów parafialnych i filialnych, kaplic publicznych i oratoriów w archidiecezji poznańskiej istniały również altarie, należące do tzw. beneficjów prostych. Ogółem było ich 31. Ufundowane one zostały przy znaczniejszych kościołach, zazwyczaj miejskich. Ich obecność można odnotować w 12 z 24 dekanatów archidiecezji. Po 5 altarii znajdowało się w dekanatach krobskim i lwóweckim, w grodziskim i koźmińskim po 4. Dekanaty kępiński i leszczyński posiadały po 3 altarie, a jutrosiński miał ich 2. Pozostałe 5 dekanatów: kostrzyński, kościański, nowomiejski, śmigielski i wałecki liczyły po jednej altarii.

8. DUCHOWIEŃSTWO

Ważkim problemem dotyczącym funkcjonowania archidiecezji poznańskiej po zakończeniu kulturkampfu było położenie duchowieństwa. Jako że problem ten jest wieloaspektowy, stąd też należy się przyjrzeć poszczególnym jego elementom: liczbie kapłanów i ich wiekowi, wykształceniu oraz zaangażowaniu w działalność administracyjną i duszpasterską.

W 1888 r. archidiecezja poznańska liczyła 396 kapłanów⁵³. Zdecydowana większość z nich, bo 387 zaangażowanych było w szeroko rozumianą działalność duszpasterską. Byli to przede wszystkim rządcy poszczególnych parafii,

---

⁵³ Najdotkliwszą stratą okresu „walki kulturalnej” był znaczny spadek liczby duchowieństwa. W 1873 r. prezbiterium Kościoła poznańskiego liczyło 544 duchownych. Zob. *Directorium 1873...*, s. 55. Ubytek kapłanów spowodowany był nie tylko śmiertelnością, czy też zamknięciem seminariów duchownych, ale przede wszystkim karą banicji, którą nagminnie stosowały władze pruskie wobec księży archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej. Zob. *Z i e l i Ń s k i*, *Kulturkampf w archidiecezji...*, s. 189.

jak i wspomagający ich wikariusze. Dokonując jednak stosownej analizy, należy podkreślić, że grupa ta nie była jednorodna. Za stan ten odpowiadała w znacznej mierze pruska polityka personalna, która rozgraniczając poszczególne funkcje i urzędy przyczyniła się do sytuacji, gdy rządcami parafii byli zarówno prepozyty⁵⁴, kuratusi⁵⁵, komendarze⁵⁶, jak i administratorzy parafii⁵⁷. Stąd też kierując się takim podziałem można stwierdzić, że 84 parafie znajdowały się pod zarządem prepozytów, 192 były administrowane przez kuratusów⁵⁸, czternastoma kierowali komendarze, a piętnastoma administratorzy. Jeden – proboszcz katedry poznańskiej – został określony jako *parochus* (ks. Witalis Maryański)⁵⁹, zarządcą parafii śremskiej był prebendarz⁶⁰ – ks. Michał Menzel⁶¹, a w Rogoźnie komendarz wieczysty (ks. Leonard Ostrowicz)⁶². Braki personalne przyczyniły się do tego, że 6 etatów prepozyckich i 10 kuratuskich wakowało. Wówczas ich funkcje najczęściej wypełniali ustanowieni administratorzy, choć od tej reguły zdarzały się wyjątki, i tak np. w Brodnicy zamiast kuratusa parafią zarządzał wikariusz – ks. Ignacy Preis⁶³. Podobnie było w Czaplunku, w którym zamiast prepozyta parafią zarządzał wikariusz – ks. Teodor Wenzel⁶⁴. Do wyjątków należy

⁵⁴ Prepozyt – proboszcz kolegiaty lub większego probostwa, przy którym zazwyczaj funkcjonowały beneficja proste. Zob. S. T y m o s z, *Prepozyt*, w: EK, t. 16, red. E. Gigilewicz, Lublin 2012, kol. 368.

⁵⁵ Kuratus – zarządcą samodzielnej placówki duszpasterskiej z określonym terytorium i własną kaplicą, który na mocy dekretu biskupa posiadał pod względem praw i obowiązków władzę proboszcza. Kuratus prowadził systematyczne duszpasterstwo, za które otrzymywał częściowe wynagrodzenie z Bonifatius-Adalbertus Verein, związku ustanowionego w 1870 r. Zob. J. W a r m i ń s k i, *Kuracja*, w: EK, t. 10, red. E. Z i e m a n n, Lublin 2004, kol. 240.

⁵⁶ Komendarz – duchowny, któremu władza kościelna przekazała w zarząd parafię, z prawem czerpania dochodu z beneficjów większych (konsystorskich). Zob. E. G i g i l e - w i c z, *Komendacja*, w: EK, t. 9, red. B. Migut, Lublin 2002, kol. 439.

⁵⁷ Administrator parafii – duchowny tymczasowo zarządzający parafią. Zob. E. P r z e - k o p, *Administrator parafii*, w: EK, t. 1, red. R. Łukaszyk, Lublin 1973, kol. 91.

⁵⁸ Korytkowski błędnie wymienia dwóch kuratusów: Marcina Szudarka (parafia Niepart) i Jana Wiśniewskiego (parafia Czacz), gdyż byli oni prepozytami.

⁵⁹ K o r y t k o w s k i, *Brevis descriptio...*, s. 21.

⁶⁰ Prebendarz – duchowny posiadający prebendę w kapitule katedralnej lub kolegiackiej i pobierający z niej dochody. Zob. S. T y m o s z, *Prebendarz*, w: EK, t. 16, red. E. Gigilewicz, Lublin 2012, kol. 338.

⁶¹ K o r y t k o w s k i, *Brevis descriptio...*, s. 224.

⁶² Tamże, s. 202.

⁶³ Tamże, s. 216.

⁶⁴ Tamże, s. 240.

zaliczyć sytuację, gdy na jednej parafii był zarówno komendarz, jak i administrator parafii (Lubianka w dekanacie wałęckim). Niekorzystnym zjawiskiem duszpasterskim – o czym już wspomniano wyżej – był fakt, że 32 parafie pozostawały bez własnego rządcy i znajdowały się pod kuratelą proboszcza z innej parafii.

Oprócz proboszczów w znaczniejszych parafiach zatrudnieni byli wikariusze lub mansjonarze. *Brevis descriptio* wymienia łącznie 97 etatów, które były dla nich przeznaczone. Braki personalne spowodowały, iż tylko 59 z nich, a więc 60,8%, zostało obsadzonych.

W prace duszpasterskie dodatkowo włączonych było 14 innych duchownych. Byli to kapłani zaangażowani zazwyczaj przy kościołach sukursalnych, stąd też mówiąc o nich należy wymienić: 7 kapelanów⁶⁵, 4 prebendarzy, jednego fundalistę⁶⁶ i jednego, który został określony jako zarządca kościoła pomocniczego. Ksiądz Karol Meissner został natomiast zatrudniony jako kapelan więzienia w Rawiczu.

Chcąc przeanalizować liczebne rozmieszczenie duchownych archidiecezji poznańskiej po zakończeniu kulturkampfu, należy stwierdzić, że największą liczbą kapłanów mogły się poszczycić dekanaty: Grodzisk (28), Poznań (23, doliczając pracowników urzędów centralnych – 40), Lwówek (23) i Zbąszyń (23). Najmniej pracowało ich w dekanatach: Miłosław i Wschowa. W obu po dziewięciu. Dysproporcje te wynikały z wielkości dekanatów, jak i możliwości personalnych archidiecezji. Statystycznie rzecz ujmując na 1 kapłana archidiecezji poznańskiej przypadało 1924 wiernych. Najkorzystniejszą proporcją ta wypadała w dekanacie boreckim. Tam bowiem na 1 księdza przypadało 1325 wiernych. W dekanacie koźmińskim natomiast 1 kapłan pracował z 2829 wiernymi.

Mimo że duchowni zaangażowani w działalność urzędów centralnych zostali wymienieni w związku z prezentacją poszczególnych organów diecezjalnych w tym miejscu należy zaznaczyć, iż podejmowali oni również obowiązki w pracach komisji egzaminatorów i sędziów posynodalnych, zasiadali

---

⁶⁵ Kapelan – kapłan pełniący posługi duchowne dla określonej grupy osób, np. dla stowarzyszeń, zakonów i instytutów życia konsekrowanego, chorych (prebendarz w szpitalu) i żołnierzy (prebendarz w wojsku). Kapelan pobierał dochód z przypisanego do funkcji beneficjum prostego. Zob. F. B a c z k o w i c z, *Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa*, t. 1, Opole 1957, s. 605-607.

⁶⁶ Fundalista – duchowny czerpiący dochody z zapisów fundacyjnych protektora. Fundaliści prowadzili zazwyczaj działalność w szpitalach, przytułkach i bursach. Zob. W. W ó j - c i k, *Fundacja*, w: EK, t. 5, red. L. Bieńkowski, Lublin 1989, kol. 760.

w Kapitulie Metropolitalnej, a jednocześnie – w miarę możliwości – włączali się w prowadzone na terenie archidiecezji duszpasterstwo. Poprzez swoją wielodziedzinową pracę nadawali istotny ton życiu religijnemu, a przez to przyczyniali się do wyrugowania skutków kulturkampfu w najstarszej polskiej diecezji.

Nie można zapomnieć o księżach, którzy w 1888 r. pozostawali bez wyznaczonego przez ordynariusza urzędu, a przez to nie zostali wliczeni do ogólnej liczby duchowieństwa. Kapłani ci stanowili kilka kategorii. Pierwszą byli emeryci. Chociaż prawo Kościoła nie przewidywało przejścia w stan spoczynku, to jednak stosowana praktyka wskazuje, iż pod wpływem choroby bądź innego czynnika zaliczano niektórych kapłanów do tej grupy. W 1873 r. było 16 emerytów⁶⁷, a w 1888 r. Korytkowski wymienia ich 3, zamieszkających na terenie archidiecezji poznańskiej. Dwóch przebywało w Poznaniu (Teodor Rejewski i Antoni Stachowiak), trzeci zaś – Jan Pawłowski – mieszkał w Ujściu⁶⁸.

Obok emerytów *Brevis descriptio* uwzględnia rezydentów bez tytułu, których w archidiecezji poznańskiej było 6 – Pacyfik Bydłowski, Władysław Kopeć, Józef Łosicki, Andrzej Idzikowski, Jan Nepomucen Opieliński, Władysław Chiżyński⁶⁹ – a więc o jednego mniej niż w 1873 r.⁷⁰ Ci podejmowali obowiązki duszpasterskie, choć nie posiadali wyznaczonego beneficjum. Kapłani ci byli w różnym wieku. Najstarszym był ks. Pacyfik Bydłowski, liczący w 1888 r. 78 lat, najmłodszym był natomiast ks. Jan Nepomucen Opieliński, który wkraczał w 30. rok życia⁷¹.

Trzecią kategorię stanowili księża oddelegowani do pracy w innych diecezjach. Wszyscy wymienieni przez Korytkowskiego zostali zaangażowani w duszpasterstwo wojskowe. Kapelanami byli: Wojciech Wiola w Kłodzku, Onufry Dutkiewicz w Głogowie i Jan Jurek we Wrocławiu. Dekrety ustanawiające ich duszpasterzami parafii wojskowych otrzymali oni między 1863 a 1868 r.⁷² Jan Korytkowski wymienia dodatkowo dwóch duchownych, Ignacego Szamańskiego i Roberta Veitha, których określa jako „inni kapłani”.

⁶⁷ *Directorium 1873...*, s. 54.

⁶⁸ K o r y t k o w s k i, *Brevis descriptio...*, s. 279.

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ *Directorium 1873...*, s. 54.

⁷¹ K o r y t k o w s k i, *Brevis descriptio...*, s. 279.

⁷² Tamże.

Pierwszy z wymienionych rezydował w Berlinie, drugi natomiast przebywał w Austrii i był emerytowanym dziekanem⁷³.

Intrygujące jest umieszczenie w *Brevis descriptio* spisu kapłanów Kongregacji św. Filipa Nereusza z Tarnowa. Zestawienie to uwzględnia 5 księży: Antoniego Brzezińskiego, Marcina Hübnera, Bogusława Królikowskiego, Bernarda Preibisza i Jana Sydowa⁷⁴. Duchowni ci, zanim trafili do Tarnowa, byli członkami konwentu gostyńskiego, który został skasowany na mocy pruskiej ustawy antyzakonnej z 1873 r.⁷⁵

Poddając analizie poziom wykształcenia kleru poznańskiego – a był to cenzus niezwykle istotny – należy zauważyć, że na 396 kapłanów 16 legitymowało się tytułem doktora. Trzynastu posiadało doktorat z teologii. Byli to: Aleksander Dziedziński, Władysław Gieburowski, Ignacy Goczkowski, Stanisław Kubowicz, bp Edward Likowski, Jan Nepomucen Opieński, Franciszek de Paula Speers, Kazimierz Szoldrski, Józef Surzyński, Stanisław Trąpczyński, Stanisław Wabisz, Gustaw Wanjura. Jan Lewicki był doktorem filozofii, Ludwik Marszewski doktorem medycyny, Jan Respądek natomiast został określony przez Korytkowskiego jako doktor Uniwersytetu Jagiellońskiego. Czternastu księży legitymowało się licencjatem z teologii: Konstanty Chiżyński, Kazimierz Dorszewski, Augustyn Jaskulski, Jan Jasiński, Robert Kozik, Heliodor Kurowski, Teodor Loserez, Augustyn Luedke (Lüdke), Feliks Michalski, Józef Poszwiński, Kazimierz Szoldrski, Józef Tasch, Stanisław Witek i Antoni Wrześciński, a ks. Paweł Gregor podwójnym – teologicznym i filozoficznym.

Wpływ na prowadzenie i jakość duszpasterstwa miał również wiek duchownych. Analizując dane zawarte w tabeli 3 można dostrzec istotne dysproporcje zachodzące między najmłodszymi kapłanami a duchownymi w średnim wieku. Na 396 księży, kapłanów do 40. roku życia, a więc najmłodszych było zaledwie 45 (25 do 30 lat i 20 do lat 40). Gdy spojrzymy natomiast na grupę starszą – w przedziale od 41. do 60. roku życia – to doliczymy się już 264 duchownych. Wpływ na powyższy stan miał bez wątpienia okres kulturkampfu, gdy zamknięto seminaria duchowne w Gnieźnie i Poznaniu, a nielicznych alumnów wysyłano na studia zagraniczne, co nie niesło ze sobą pozytywnych skutków dla utrzymania odpowiedniej liczby kapłanów. Piramida wieku załamuje się, gdy spoglądamy na duchownych po 60. roku ży-

---

⁷³ Tamże, s. 280.

⁷⁴ Tamże.

⁷⁵ N o w a c k i, *Dzieje archidiecezji...*, s. 770.

cia. W przedziale od 61 do 70 lat było ich 45, gdy po 71. roku życia zaledwie 20.

Tabela 3. Wiek duchownych w 1888 r.

Przedział wiekowy	Liczba duchownych
do 30 lat	25
od 31 do 40 lat	42
od 41 do 50 lat	135
od 51 do 60 lat	129
od 61 do 70 lat	45
powyżej 71. roku życia	20
Razem:	396

Podjmując dalsze badania w tym zakresie należy stwierdzić, iż wiek przeciętnego kapłana wynosił 51,2 lat. Statystycznie najmłodsi księża pracowali w dekanacie Leszno, gdyż tam wiek duchownego wynosił 47,7 lat. W dekanacie Kostrzyn pracowali natomiast kapłani najstarsi. Średni ich wiek wynosił 56,45 lat. Personalnie rzecz ujmując najstarszym kapłanem archidiecezji był Marcei Weychan, prepozyt w Środzie, który w 1888 r. liczył 92 lata i nadal sprawował powierzony mu urząd. Najmłodszym natomiast – według Korytkowskiego – był ks. Marcin Spychałowicz, który liczył 22 lata. Autor *Brevis descriptio* popełnił jednak w tym miejscu błąd⁷⁶.

Spoglądając globalnie na stan duchowieństwa archidiecezji poznańskiej z początkowego okresu rządów arcybiskupa Dindera należy stwierdzić, że nie była to grupa jednorodna. Nie brakowało w niej jednostek wybitnych (bp Likowski, ks. Maryński, ks. Wanjura), choć doskwierającym problemem był brak wystarczającej liczby młodych kapłanów. Na barki starszych kapłanów spadły zmagania z usuwaniem skutków „walki kulturalnej”, które podjęli w miarę własnych możliwości fizycznych i intelektualnych. Niekwestiono-

⁷⁶ K o r y t k o w s k i, *Brevis descriptio...*, s. 271. W elenchu z 1895 r. podano, iż ks. Spychałowicz urodził się w 1856 r., a więc miał o 10 lat więcej. Zob. *Elenchus omnium ecclesiarum et universi cleri archidioecesis gnesnensis et posnanensis pro anno 1895*, Poznań 1894, s. 46.

waną zasługą tego pokolenia kapłanów było ukształtowanie nowego typu duszpasterza, księdza-społecznika⁷⁷.

9. ZAKONY

Istotnym zagadnieniem, odnoszącym się do funkcjonowania archidiecezji poznańskiej końca lat 80. XIX w., było położenie zakonów. Wprawdzie w myśl ustawy z 29 IV 1887 r. polityka wyznaniowa podejmowana wobec zakonów i zgromadzeń zakonnych nieco zelżała, nadal jednak państwo rozciągało swoją kuratelę nad ich działalnością tak w zakresie edukacyjno-wychowawczym, jak i charytatywnym⁷⁸. Podkreślić należy, iż w 1888 r. na terenie archidiecezji poznańskiej prowadziły działalność tylko zakony żeńskie, męskie bowiem zostały zdelegalizowane lub rozwiązane na skutek wcześniejszej kasaty zakonów przeprowadzonej w zaborze pruskim, co niosło ze sobą daleko posunięte konsekwencje natury religijnej, społecznej i socjalnej⁷⁹.

Po zakończeniu kulturkampfu, ze zgromadzeń żeńskich swoją pracą odznaczyły się jedynie boromeuszki, elżbietanki i szarytki. Łącznie w archidiecezji poznańskiej zaangażowane były 104 siostry z tych zgromadzeń (zob. tabela 4). Wśród nich były 3 boromeuszki (2,9%), 42 elżbietanki (40,4%) i 59 szarytek (56,7%). Siostry te swoją działalnością objęły najznacześniejsze ośrodki miejskie archidiecezji: Gostyń, Kościan, Kórnik, Leszno, Ostrów, Rawicz, Rokitno, Środa, Tuczo, Wałcz, Wolsztyn i Wschowę. W Poznaniu, stolicy archidiecezji, swoje domy posiadały elżbietanki i szarytki. Opustoszona pozostawała tam jednak domy zakonne po siostrach Sacré-Coeur i urszulankach.

---

⁷⁷ L. Trzeciakowski, *Model księdza-społecznika. Duchowieństwo archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej doby zaboru*, w: *1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, red. J. Strzelczyk, J. Górny, Gniezno 2000, s. 338.

⁷⁸ Zieliński, *Kulturkampf w archidiecezji*, s. 266.

⁷⁹ P. Gach, *Struktury i działalność duszpasterska zakonów męskich na ziemiach polskich dawnej Rzeczypospolitej i Śląska w latach 1773-1914*, Lublin 1999, s. 115.

Tabela 4. Zgromadzenia żeńskie w archidiecezji poznańskiej w 1888 r.

Zgromadzenie zakonne	Miejscowość	Liczba członkiń	Łącznie
Boromeuszki	Rokitno	3	3
Elżbietanki	Poznań	17	42
	Leszno	5	
	Ostrów	5	
	Rawicz	5	
	Tuczno	3	
	Wąlcz	4	
	Wschowa	3	
Sacré-Coeur	Poznań	Brak	0
Szarytki	Poznań-Śródka	21	59
	Poznań – przy kościele pw. św. Józefa	11	
	Kościan	6	
	Kórnik	4	
	Środa	5	
	Gostyń	5	
	Wolsztyn	7	
Urszulanki	Poznań	Brak	0
Razem:			104

Charytatywna działalność żeńskich zgromadzeń zakonnych po zakończeniu czasu „walki kulturalnej” była nie do przecenienia. Starła się ona podnieść materialny poziom życia społeczeństwa, a jednocześnie wychodziła naprzeciw najbardziej potrzebującym i niejednokrotnie zdany tylko na własne siły wiernym. Niewątpliwą szkodą natomiast, szczególnie dla szkolnictwa katolickiego, był fakt, iż dwa zgromadzenia: siostry Sacré-Coeur i urszulanki, których charyzmatem była aktywność na polu szkolnictwa, nie prowadziły swojej działalności. Był to w znacznym stopniu efekt polityki kulturkampfu, z którym trzeba było się jeszcze zmagać przez kolejne lata.

10. DUSZPASTERSTWO

Terminem „duszpasterstwo” zwykło się określać zorganizowaną działalność Kościoła, polegającą na służbie wobec człowieka, głoszeniu słowa Bożego, sprawowaniu ofiary eucharystycznej i sakramentów, kontaktach międzyludzkich oraz chrześcijańskim świadectwie życia⁸⁰. Na podstawie *Brevis descriptio* niewiele można powiedzieć o tak rozumianej aktywności Kościoła w Wielkopolsce po zakończeniu kulturkampfu, gdyż praca Korytkowskiego nie jest sprawozdaniem duszpasterskim, lecz typowym źródłem statystycznym. Pewne jest jednak, że księża w miarę własnych możliwości, starali się zapewnić wiernym warunki do rozwoju życia duchowego. W tym celu szafowali sakramenty, przewodniczyli liturgiom oraz organizowali nabożeństwa okresowe. Zasadniczym miejscem posługi duszpasterskiej były kościoły parafialne oraz kościoły i kaplice sukursalne, które Korytkowski sumiennie wylicza (zob. tabela 1).

Autor analizowanej pracy zwraca uwagę na inne kwestie związane z działalnością pasterską Kościoła. Dostrzega bowiem nie tyle zaangażowanie duchowieństwa, co raczej inicjatywę religijną wiernych. Jej przejawem było funkcjonowanie różnego rodzaju bractw modlitewnych, zwanych również konfraterniami⁸¹. Korytkowski podaje, że w archidiecezji poznańskiej po zakończeniu kulturkampfu funkcjonowało 17 różnego typu bractw. Obejmowały one łącznie 109 konfraterni, które usankcjonowane zostały zatwierdzonymi dla ich potrzeb statutami. Wśród nich można wyodrębnić bractwa pobożnościowe, charytatywne i stanowe. Najpopularniejszym, bo liczącym 34 bractwa, była konfraternia różańcowa, propagująca zarówno nabożeństwo różańcowe, jak i szerzenie czci dla Najświętszej Marii Panny. Bractwo św. Anny liczyło 19 konfraterni. W swoim statutowym zadaniu przedkładało przestrzeganie przykazań, prowadzenie przykładnego życia i udział w nabożeństwach pogrzebowych. Trzecim pod względem liczebnym było bractwo literatów (13), które skupiało członków odmawiających wspólnie psalmy po łacinie. Stosunkowo popularne były również bractwa: szkaplerzne (9), Niepokalanego Poczęcia NMP (7), Aniołów Stróżów (7), Ubóstwa Chrystusa (4), św. Izydora oracza (3), Najświętszego Ciała Chrystusa (2), Pocieszenia NMP (2), Świętego Krzy-

---

⁸⁰ R. N i p a r k o, *Duszpasterstwo*, w: EK, t. 4, red. R. Łukaszyk, Lublin 1983, kol. 390.

⁸¹ S. C h o d y ń s k i, *Bractwo*, w: *Encyklopedia Kościelna*, t. 2, red. M. Nowodworski, Warszawa 1873, s. 551-577; K. K u ź m a k, *Bractwo kościelne, konfraternia*, w: EK, t. 2, red. R. Łukaszyk, Lublin 1976, kol. 1013-1020.

ża (2) i Trójcy Przenajświętszej (2). Pozostałe bractwa, które zostały wymienione w tabeli 5, reprezentowane były pojedynczo.

Analizując tabelę 5 można dojść do wniosku, że nie tylko liczba bractw, ale i ich lokalizacja była zróżnicowana. Najwięcej, bo po 13 konfraterni funkcjonowało w dekanatach koźmińskim, lwóweckim i średzkim. Co ciekawe, w 4 dekanatach nie funkcjonowała żadna konfraternia, choć były to dekanaty znaczące: poznański, borecki, ostrzeszowski i wałecki. Szczególnie zastanawia brak bractw w dekanacie stołecznym, który powinien uchodzić za wzorcowy. Strata ta była tym dotkliwsza, gdyż konfraternie i ich członkowie starali się w miarę własnych możliwości ożywić życie religijne w archidiecezji poznańskiej po zakończeniu kulturkampfu.

W duszpasterstwie parafialnym ważne miejsce zajmowała zawsze katechizacja. Dlatego też w poszczególnych parafiach organizowano szkoły. W archidiecezji poznańskiej w 1888 r. było ich łącznie 858 (zob. tabela 1), co świadczy o tym, że niektóre parafie na swoim terenie miały ich po kilka. Pod tym względem przodowały dekanaty: koźmiński (68), śremski (61) i grodziski (57). Najślabiej natomiast wypadały dekanaty: poznański (12), borecki (17) oraz krobski i wschowski mające po 18 szkół. Zaznaczyć należy, że były to zazwyczaj szkoły elementarne, w których dzieci odbierały podstawową naukę w zakresie czytania, pisania, liczenia oraz poznawania prawd wiary, stąd też i ich personel dydaktyczny był ograniczony.

Jako że opieka Kościoła nad ubogimi, kalekami, chorymi i podróżnymi sięgała czasów wczesnego średniowiecza, dlatego i arcybiskup Juliusz Dinder starał się uczynić zadość tej kwestii. W zarządzanej przez siebie archidiecezji poznańskiej starał się o należyte funkcjonowanie i utrzymanie szpitali, pełniących funkcję przytułków. W 1888 r. było ich łącznie 99 (zob. tabela 1). Podkreślić jednak należy, że w dekanatach poznańskim i ostrzeszowskim było tylko po jednym szpitalu, gdy tymczasem dekanat koźmiński miał ich 11. Rozpiętość ta w znacznym stopniu wynikała z wielkości poszczególnych dekanatów, ich możliwości organizacyjno-finansowych, jak i zapotrzebowania na istnienie tego typu placówek opiekuńczo-charytatywnych.

Wielorakie działania duszpasterskie, oświatowe i charytatywne, podejmowane przez duchowieństwo archidiecezji poznańskiej, miały na celu podniesienie poziomu świadomości religijnej wiernych, a jednocześnie starały się poprawić egzystencję wiernych. Wysiłki te okazały się znamienne, zwłaszcza na polu szkolnictwa, na którym od 1887 r. obowiązywało rozporządzenie nakazujące usunięcie języka polskiego ze szkół ludowych i zastąpienie go językiem niemieckim. Duszpasterze w swojej działalności starali się zminimalizować skutki tego zarządzenia, mimo iż nie zawsze przynosiło to oczekiwane efekty⁸².

*

W świetle przeprowadzonej analizy można stwierdzić, że archidiecezja poznańska w zmaganiach z ustawami kulturkampfu poniosła duże straty. Degradacji uległy nie tylko jej struktury organizacyjne, ale przede wszystkim ucierpiało duchowieństwo, co w dużej mierze było efektem zamknięcia seminarium duchownego, jak i zastosowanych represji wobec tych księży, którzy pozostali poza aliansem z rządem pruskim. Powyższe ograniczenia niosły ze sobą wymierne konsekwencje. Braki personalne dawały się odczuć szczególnie w prowadzonym duszpasterstwie. Z tego powodu 32 parafie pozostawały bez własnego rządcy i musiały znaleźć się pod nadzorem proboszcza z innej parafii. Doskwierał również brak wikariuszy, a tego nie mogli zastąpić nawet działający potajemnie w okresie „walki kulturalnej” tzw. księża misjonarze. Niewątpliwym plusem było natomiast zaangażowanie się wiernych świeckich w życie religijno-społeczne. Ich aktywność na gruncie pobożnościowym i charytatywnym w krótkim czasie zaczęła przynosić pozytywne skutki w zakresie organizacji i funkcjonowania bractw (konfraterni), jak i w prowadzeniu dzieł miłosierdzia (np. szpitalnictwo parafialne). Była to jednak dopiero „pieśń przyszłości”, gdyż rząd pruski nadal ingerował w proces kształcenia duchowieństwa, nadzorował obsadę stanowisk kościelnych i sprawował zarząd nad majątkiem kościelnym. Z problemami tymi przyszło się więc zmierzyć nie tylko Juliuszowi Dinderowi (†1890), ale i jego bezpośredniemu następcy na stolicach arcybiskupich w Gnieźnie i w Poznaniu, Florianowi Stablewskiemu.

---

⁸² S. Karowski, *Historia Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, t. 2: 1852-1863 (faktycznie do 1889 r. – Ł.K.), Poznań 1919 (reprint: Warszawa 1981), s. 454.

BIBLIOGRAFIA

I. ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Bulla cyrkumskrypcyjna „De salute animarum”, w: Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł, oprac. O. Beiersdorf, Wrocław 1960, s. 286-304.
- Dekret *Cum toti eramus*, w: Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł, oprac. O. Beiersdorf, Wrocław 1960, s. 312-317.
- Directorium officii Divini [...] pro anno 1873, Gnesnae [b. r. w.].
- Elenchus omnium ecclesiarum et universi cleri archidioecesis gnesnensis et posnaniensis pro anno 1895, Poznań 1894.
- K o r y t k o w s k i J., Brevis descriptio historico-geographica ecclesiarum archidioecesis gnesnensis et posnaniensis, Gnesnae 1888.

II. OPRACOWANIA

- B ą c z k o w i c z F., Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa, t. 1, Opole 1957.
- C h o d y ń s k i S., Bractwo, w: Encyklopedia Kościelna, t. 2, red. M. Nowodworski, Warszawa 1873, s. 551-577.
- G a c h P., Struktury i działalność duszpasterska zakonów męskich na ziemiach polskich dawnej Rzeczypospolitej i Śląska w latach 1773-1914, Lublin 1999.
- G i g i l e w i c z E., Komendacja, w: Encyklopedia Katolicka, t. 9, red. B. Migut, Lublin 2002, kol. 439-440.
- K a r ł o w s k i K., Z dziejów elekcji kapitulnej arcybiskupów gnieźnieńskich i poznańskich w latach 1821-1925, Poznań 2002.
- K a r w o w s k i S., Historia Wielkiego Księstwa Poznańskiego, t. 2: 1852-1863 (faktycznie do 1889 r. – Ł.K.), Poznań 1919 (reprint: Warszawa 1981).
- K r u c k i Ł., Archidiecezja gnieźnieńska i jej granice w dokumentach Stolicy Apostolskiej (od wieku XIX do początku XXI), „Kościół w Polsce. Dzieje i kultura” 12(2013), s. 87-114.
- K r u c k i Ł., Stan archidiecezji gnieźnieńskiej w świetle „Brevis descriptio historico-geographica ecclesiarum archidioecesis gnesnensis et posnaniensis” Jana Korytkowskiego z 1888 r., „Roczniki Historii Kościoła” 5(60) 2013, s. 195-218.
- K u f e l R. R., Edward Likowski (1836-1915). Sufragan poznański, metropolita gnieźnieński i poznański, Prymas Polski, Zielona Góra [2010].
- K u m o r B., Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939), „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 20(1970), s. 253-374.
- K u m o r B., Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918), Kraków 1980.
- K u ż m a k K., Bractwo kościelne, konfraternia, w: Encyklopedia Katolicka, t. 2, red. R. Łukaszuk, Lublin 1976, kol. 1013-1020.
- Miasta polskie w tysiącleciu, t. 1-2, red. M. Siuchniński, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967.

- N i p a r k o R., Duszpasterstwo, w: Encyklopedia Katolicka, t. 4, red. R. Łukaszyk, Lublin 1983, kol. 390-397.
- N o w a c k i J., Dzieje archidiecezji poznańskiej w granicach historycznych i jej ustrój, t. 2, Poznań 1964.
- P r z e k o p E., Administrator parafii, w: Encyklopedia Katolicka, t. 1, red. R. Łukaszyk, Lublin 1973, kol. 91.
- R a c z k o w s k i W., Juliusz Dinder 1886-1890, w: Na stolicy prymasowskiej w Gnieźnie i Poznaniu. Szkice o prymasach Polski w okresie niewoli narodowej i w II Rzeczypospolitej, red. F. Lenorta, Poznań 1982, s. 229-242.
- T r z e c i a k o w s k i L., Model księdza-społecznika. Duchowieństwo archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej doby zaboru, w: 1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej, red. J. Strzelczyk, J. Górny, Gniezno 2000, s. 325-339.
- T y m o s z S., Prebendarz, w: Encyklopedia Katolicka, t. 16, red. E. Gigilewicz, Lublin 2012, kol. 338.
- T y m o s z S., Prepozyt, w: Encyklopedia Katolicka, t. 16, red. E. Gigilewicz, Lublin 2012, kol. 368.
- W a l k u s z J., Twórczość literacka duchowieństwa polskiego na ziemiach zaboru pruskiego w XIX-XX wieku (1848-1939), Lublin 2002.
- W a r m i ń s k i J., Kuracja, w: Encyklopedia Katolicka, t. 10, red. E. Ziemann, Lublin 2004, kol. 239-240.
- W e i s s A., Poznańska diecezja, w: Encyklopedia Katolicka, t. 16, red. E. Gigilewicz, Lublin 2012, kol. 170-197.
- W ó j c i k W., Fundacja, w: Encyklopedia Katolicka, t. 5, red. L. Bieńkowski, Lublin 1989, kol. 760.
- Z i e l i ń s k i Z., Arcybiskup Juliusz Dinder i zakończenie kulturkampfu w archidiecezjach gnieźnieńskiej i poznańskiej, w: t e n ż e, Kościół i naród w niewoli, Lublin 1995, s. 248-257.
- Z i e l i ń s k i Z., Kulturkampf w archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej 1873-1887, Poznań 2011.
- Z i e l i ń s k i Z., Źródła rękopiśmienne z archiwów polskich do dziejów kulturkampfu w archidiecezjach gnieźnieńskiej i poznańskiej, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 18(1968), s. 47-64.

POTENCJAŁ ARCHIDIECEZJI POZNAŃSKIEJ
PO ZAKOŃCZENIU KULTURKAMPFU
W ŚWIETLE *BREVIS DESCRIPTIO HISTORICO-GEOGRAPHICA
ECCLESiarUM ARCHIDIOECESIS Gnesnensis ET POSNANIENSIS*
JANA KORYTKOWSKIEGO Z 1888 R.

S t r e s z c z e n i e

Brevis descriptio historico-geographica ecclesiarum archidioecesis gnesnensis et posnaniensis Jana Korytkowskiego stanowi cenne źródło do poznania ustroju i stanu posiadania najstarszych polskich diecezji: gnieźnieńskiej i poznańskiej po ustaniu kulturkampfu. Wartość pracy wyraża się w tym, że nie ogranicza się ona tylko do podstawowych danych zamieszczanych w zwyczajowych schematyzmach, ale poszerza je podając krótką historię każdej parafii i jej kościoła, wymienia funkcjonujące szkoły, szpitale i bractwa kościelne, a ponadto podaje spisy miejscowości przynależących do każdej parafii. Dzięki danym zawartym w *Brevis descriptio* można więc m.in. precyzyjnie określić, iż w 1888 r. archidiecezja poznańska obejmowała 24 dekanaty, 342 parafie, 103 kościoły filialne, 31 altarii, 71 oratoria lub kaplice publiczne, 858 szkół parafialnych i 99 szpitali. Zamieszkiwało ją 761939 katolików. W duszpasterstwie lub w urzędach centralnych pracowało 394 kapłanów. Analiza zawartych w schematyzmie danych pozwala nam szerzej spojrzeć na stan archidiecezji poznańskiej, która mimo zakończenia kulturkampfu nadal musiała zmagać się pod rządami arcybiskupa Juliusza Dindera z ingerencją rządu pruskiego w wewnętrzne sprawy Kościoła, a więc w proces kształcenia duchowieństwa, obsadę stanowisk kościelnych i zarząd majątkiem kościelnym.

Słowa kluczowe: archidiecezja poznańska, duszpasterstwo, organizacja Kościoła katolickiego, kulturkampf.